

Ko e ni'ihi eni 'o e ngaahi totonu pea mo e fatongia iiki ke fakahoko 'i he ngāue'anga

'Oku 'oatu 'i he tohi fakamatalá ni 'a e ni'ihi 'o e ngaahi totonu mo e fatongia iiki (minimum) 'oku tu'utu'uni 'e he lao ke fai 'e he ngaahi ngāue'angá (employers) pea mo e kau ngāué (employees).

'Oku 'ikai ngofua ke kouna ha tokotaha ngāue ke ne loto pe tali ke fai ha me'a 'oku tō nounou pē 'i tu'a 'i he ngaahi totonu 'a e tokotaha ngāue.

Ko e tokotaha ngāué ko ha taha kuo loto ke ngāue ma'a ha taha 'i he malumalu 'o ha aleapau ngāue (contract of service), kae totongi ia. Ko e totongi ni 'e kau ki ai 'a e vāhenga ki he houa ngāue (wages) vāhenga tu'uma'u (salary), totongi fakatatau ki he lahi e koloa fakatau atú pē ko e komisoni (commission) pea mo ha totongi 'o fakatatau ki he lahi 'o e ngāue 'oku faí (piece rates).

Tohi aleapau ngāue

Ko e tokotaha ngāue kotoa pē kuo pau ke 'i ai ha'ane tohi aleapau ngāue. Ko e tohi aleapaú ni 'e lava ke aleapau fakatokolahi (collective agreement) 'a ia 'oku felotoi ki ai 'a e kau ngāue, ngāue'anga pea mo e 'iuioni 'a e kau ngāue pē ko ha aleapau taautaha (individual) 'a ia ko e felotoi ia 'a e ngāue'anga pea mo e tokotaha ngāue.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni kuo pau ke fakakau ia 'i he ngaahi tohi aleapau ngāue' 'o fakatatau ki he laó. 'E lava ke ma'u atu mo ha ngaahi fakamatala mei he uepisaiti (www.employment.govt.nz)

Ko e Employment Agreement Builder ko e me'angāue ia ke tokoni ki hono fa'u ha aleapau ngāue ma'ae ngaahi pisinisi pea mo 'enau kau ngāue taautaha. 'Oku 'asi atu ai 'a e ngaahi fakahinohino ki he ngaahi me'a 'oku totonu ke fakakau 'i he aleapau – pea mo e ngaahi me'a 'oku 'IKAI tonu ke fakakau. 'Oku ne 'oatu ai mo e ngaahi me'a 'oku totonu ke fakahoko 'o fakatatau ki he lao pea pehē foki mo e ngaahi fehālaāki angamaheni pea mo ha founga ke ta'ofi 'aki 'a e hoko e ngaahi fehālaaki ni. A'utonu ki he uepisaiti <https://eab.business.govt.nz>

Kuo pau ke ma'u 'e he tokotaha ngāue 'a e kotoa 'o e ngaahi tefito'i totonu mo e monū 'oku tu'utu'uni 'e he lao kuo pau ke ne ma'u, 'o tatau ai pē pe 'oku 'asi pe 'ikai 'i he tohi aleapaú, pe 'oku 'asi pē ia 'i he aleapaú ka 'oku 'i lalo ia 'i he tu'utu'uni 'a e lao (minimum entitlement).

'I hono alea'i ha ngaahi liliu ke fai ki he tohi aleapau taautaha (Individual Employment Agreements) 'e ngofua ke kumi tokoni 'a e tokotaha ngāue mei ha ni'ihi kehe ('o hangē ko e 'iunioni, ni'ihi 'oku nau taukave'i ma'ae kakai ngāue pē ko ha fakafongā lao).

Totonu ke ngāue 'i Nu'usila

Kuopau ke fakapapau'i 'e he ngāue'angá (employers) ko e tokotaha kotoa pe 'oku nau fakangāue'i, 'oku ne ma'u e totonu fakalao ke ngāue 'i Nu'usila.

Ko e me'a ngāue 'a e potungāue Immigration New Zealand ko e VisaView 'oku lava ai ke fakapapau'i 'e he ngāue'angá 'a e ngaahi me'a 'oku totonu ke ma'u 'e he tokotaha ngāue.

Vakai ki he uepisaiti
www.immigration.govt.nz/about-us/our-online-systems/visaview

Ko e tu'unga vāhenga ma'ulalo taha 'oku fakangofua 'e he laó (Minimum pay)

Ko e tu'utu'uni fekau'aki mo e tu'unga vāhenga ma'ulalo taha 'oku fakangofua 'e he lao, 'oku fakahoko ia ki he kau ngāue kotoa pē 'o kau ai 'a e kau ngāue taimi kakato, ngāue konga-taimi pē, ngāue kuo 'osi mahino 'a e taimi ke 'osi ai (fixed-term), ngāue lau houa (casual), ngāue pē mei 'api pea mo kinautolu 'oku totongi komisoni konga pē kakato pē ko e ngāue totongi 'o fakatatau ki he lahi 'o e ngāue 'oku lava.

Ko e totongi vāhenga ki ha taha ngāue 'oku ta'u 16 pe toe lahi ange kuo pau ke 'oua na'a toe si'i hifo 'i he tu'unga vāhenga fakalao ma'ae kakai lalahi ngāue (adult minimum wage) tukukehe kapau ko ha tokotaha fuofua kamata ngāue (starting-out worker) pe ko ha taha 'oku kei ako ngāue (trainee).

'E ngofua ke fai ha felotoi 'a e ngāue'anga pea mo e tokotaha ngāue ki ha tu'unga vāhenga, ka kuo pau ke 'oua na'a 'i lalo pe si'i ange 'i he tu'unga vāhenga fakalao ki he fa'ahinga ngāue koia.

'Oku vakai'i pea lava ke liliu 'a e tu'unga vāhenga fakalao 'i he ta'u kotoa pē pea ko e tu'unga 'i he lolotonga ni 'oku 'oatu ia 'i he www.employment.govt.nz

Ko e kau ngāue kotoa pe 'oku nau ako'i pe tokanga'i mo pule'i (supervise) e kau ngāue, kuopau ke nau ma'u 'a e vāhenga ke 'oua na'a toe si'i hifo he vāhenga fakalao ma'ae kakai lalahi ngāue. Ko e kau fuofua kamata ngāue (starting out worker) kuo pau ke nau ma'u e vāhenga 'o 'oua na'a toe si'i hifo he vāhenga fakalao ma'ae kau fuofua kamata ngāue. Ko e kau ako ngāue (trainees) kuo nau ta'u 20 mo lahi ange, kuo pau ke totongi kinautolu 'o 'oua na'a toe si'i hifo 'i he vāhenga fakalao ma'a kinautolú (training minimum wage rate).

Ko e kau fuofua kamata ngāue 'oku ui ko e "starting-out workers" 'a ia ko e:

- **Kau ngāue ta'u 16 mo e 17**, kuo te'eki ai ke 'osi ha māhina 'e 6 ha'a nau ngāue hokohoko he ngāue'anga 'oku naulolotonga ngāue ai.
- **Ko e kau ngāue ta'u 18 ki he 19** ka kuo 'osi totongi kia kinautolu ha penefiti (social security) 'o 'osi ha māhina 'e 6 pe toe loloa atu ai pea kuo te'eki ai ke 'osi ha māhina 'e 6 'i ha'a ne ngāue hokohoko 'i ha ngāue'anga talu mei he kamata 'o 'enau toho penefiti. Ko 'ene a'usia pe 'o 'osi ha'a nau ngāue hokohoko 'i ha māhina 'e 6 mo ha ngāue'anga 'e 1, 'e 'ikai leva ke kei ui takitaha kinautolu ko e tokotaha fuofua kamata ngāue (starting-out worker) pea kuo pau ke nau takitaha ma'u 'a e vāhenga 'o 'oua na'a toe si'i hifo 'i he vāhenga fakalao 'o e kakai lalahi ma'u ngāue (minimum adult wage).
- **Kau ngāue ta'u 16, 17, 18 mo e ta'u 19** 'oku fiema'u 'i he 'enau alepau ngāue ke nau ako ngāue 'i ha koosi 'a e ngaahi ngāue'anga (industry training) ke ma'u ai ha poini pē kuletiti (credits) 'e 40 'i he ta'u pe toe lahi ange ke ma'u ha'a ne faka'ilonga ako 'i he 'i he lakanga ngāue 'oku nau fai.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha tu'unga vāhenga ma'ulalo taha (minimum wage) ma'ae kau ngāue 'oku si'i hifo he ta'u 16 ka 'oku nau ma'u 'a e ngaahi totonu mo e ngaahi ngofua fakalao kotoa pē 'i he ngāue. 'I hono vakai'i pe ko ha tokotaha fuofua kamata ngāue (starting-out worker) ha taha ta'u 16 pe lahi ange, 'e fakakau mai ha taimi ngāue kuo ne 'osi fai kimu'a pea toki ta'u 16 ki hono fika'i 'o e taimi na'a ne 'osi ngāue hokohoko ai.

Ko e kau ako ngāue (trainees) ko e kau ngāue mo kinautolu 'oku nau:

- **‘osi ta’u 20** pē lahi ange
- pea ‘oku fakamahino ‘i he ‘enua aleapau ngāue kuopau ke nau lēsisita ke nau ako ‘i ha polokalama ako fakangāue ke lava ‘o ma’u ai ha nau poini (credits) ‘e 60 pē toe lahi ange ai mo tokoni ia ke nau a’usia ‘a e lakanga ‘oku nau feinga ki ai ‘i he ngāue’anga koia.

Ko e founa ki hono totongi ‘o e vāhenga

Kuo pau ke totongi pa’anga (cash) ‘e he ngāue’anga ‘a e vāhengá ‘o e kau ngāue (tukukehe ‘a e pule’anga pea mo e ngaahi Kōsilio pē pule’anga fakakolo). Ka totongi eni ‘i ha founa kehe (‘o hangē ko e fakahū ki ho’o ‘akauni he pangiké pe ko ha totongi sieke) pea kuo pau ke ma’u ha ngofua mei he tokotaha ngāue ‘i ha tohi aleapau.

Kuo pau ke fuofua ma’u ha tohi fakangofua mei he tokotaha ngāue kimu’a pea toki to’o ha pa’anga mei hono vāhengá.

Ko e to’o ‘o e ngaahi pa’anga ní’ihi mei he vāhenga, hangē ko e tukuhau vāhenga (PAYE), ACC, nō mei he pule’angá ‘a e fānau akó (student loan) pea mo e totongi ‘o ha tangitauhi (child support), ‘oku ‘ikai fiema’u ha tohi fakangofua ki ai, he ko e tu’utu’uni ia ‘a e laó.

Ke tonu e ngaahi fakamatala ‘oku tauhi

Kuo pau ke tauhi ‘e he ngāue’anga ‘a e ngaahi lekooti totonu ‘o e tokotaha ngāuē ‘o kau ai ‘a e taimi ‘oku ngāue aí, ngaahi totongí, ‘aho mālōlō pea mo e ngaahi mālōlō kuo ‘osi to’o pea mo e ngaahi mālōlō fakangāuē ‘oku tonu ke ma’u (leave entitlements).

Kuo pau ke nau tauhi ‘a e tatau ‘o e tohi aleapau ngāuē pe ko e ngaahi tu’utu’uni ki he fakahoko ngāuē kuo ‘osi fakamo’oni hingoa ki

aí, pea pau ke ‘oange ha tatau ki he tokotaha ngāue ‘o kapau te ne fiema’u.

Kuo pau ke nau toe tauhi foki mo e tatau ‘o e:

- aleapau ke fakafetongi ‘a e ‘aho mālōlō fakapule’anga, pe
- aleapau ke totongi pa’anga ‘a e mahu’inga ‘o e ‘aho mālōlō fakapule’anga, pē
- tohi kole ke fakafetongi ‘a e ‘aho mālōlō, pē
- tohi kole ke totongi pa’anga ‘a e mahu’inga ‘o e ‘aho mālōlō fakapule’anga ka na’e ‘ikai ke tali pē loto ki ai ‘a e ngāue’anga, pē
- ko e tohi fakangofua ke to’o ha pa’anga mei he vāhenga .

Ko e fakaikiiki ki he ngaahi lekooti kuopau ke tauhi, vakai ki he uepisaiti www.employment.govt.nz

Ko e taimi mālōlō lolotonga e ngāuē

‘Oku totonu ke ma’u ‘e he kau ngāue ha taimi mālōlō kae kei vahe pē, pea mo ha mālōlō kai ‘oku ‘ikai ke ma’u ai ha vahe ‘o fakatatau ki he lōloa ‘o e ‘aho ngāue takitaha ‘i he ngāue’anga. Ko e taumu’a ‘o e taimi mālōlō koe’uhi ke mālōlō ‘a e sino pea mo fai ha’a nau ngaahi me’a fakafo’ituitui.

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao pē tu’utu’uni pau ki hono lōloa ‘o e taimi mālōlō pē ko e fē ‘a e taimi ke fai ai. Ko e me’a ia ke fai ha alea felotoi ki ai ‘a e ngāue’angá pea mo e kau ngāuē.

Ko e founa anga mahení ke miniti ‘e 10 ki he 15 ‘a e taimi mālōlō pea ke ‘oua na’a toe si’i hifo ‘i he miniti ‘e 30 ‘a e taimi kai, ka ‘oku kehekehe ‘a hono fakahoko he ngaahi ngāue’anga takitaha pea mo e ngaahi lakanga takitaha. Kapau ‘oku veiveiua ‘a e tokotaha ngāue ki he founa angamaheni ‘a e ngaahi ngāue’anga pehē ni, pea ‘e lava ke fakamahino eni ‘i hano ‘eke ki he ‘iunioni pē ko e kautaha ‘a e kau ngāue.

‘E lava ke felotoi ‘a e ngāue’anga mo e tokotaha ngāue ke totongi huhu’i kapau ‘e ‘ikai fai ha mālōlō. Ka kuo pau ke totongi ‘e he ngāue’anga ‘a e kau ngāue kapau na’e totonu ke nau mālōlō ka na’e ‘ikai ke fakahoko. ‘Oku ‘ikai ha tu’utu’uni papau pē ko e hā ‘a e lahi totonu mo tuha ‘o ha totongi huhu’i ke fai ka ‘oku totonu ke tuha mo taau ‘o fakatatau ki he mahu’inga ‘o e taimi mālōlō.

Kuo pau ke ‘oange ‘e he ngāue’angá ha taimi makehe pea mo ha feitu’u ‘oku tonu mo taau ke mālōlō ki ai ha tokotaha ngāue toutama ‘oku nau fie fafanga pe ma’u hu’akau mei hono huhú ke fafanga ‘ene tamá ‘o kapau ‘e malava ke fai. Ko e mālōlō ko eni ‘oku ta’etotongi tukukehe kapau ‘e loto e ngāue’angá ke totongi.

Ko e mālōlō fakata’u mei he ngāue

‘I he ‘osi ha ta’u kakato ‘e taha ‘o e ngāue hokohoko ‘i he ngāue’anga tatau, ‘e ma’u ‘e he tokotaha ngāue ha uike ‘e 4 ke mālōlō ai kae kei vahe pē.

‘E ngofua ki he tokotaha ngāue ke fai ha tohi kole ke totongi pa’anga (cash-up) ‘ene mālōlō fakata’u kae kole’i ke a’u ki ha uike ‘e taha. ‘E ‘ikai ngofua ke fakakouna ‘e he ngāue’anga ‘a e tokotaha ngāue ke ne tali ha totongi pa’anga (cash-up) ‘a ‘ene mālōlō fakata’u (annual holidays) pea ‘e ‘ikai ngofua ke fakakau ‘a e kole ke totongi pa’anga (cash-up) pehe ni ‘i he tohi alepau ngāue.

Ko e fakahinohino eni ke ‘ilo’i ai ‘a e lahi totonu (rate) ‘o e vāhe mālōlō fakata’u ke totongi ki he tokotaha ngāue: ke fakahoatatau ‘a ‘ene vāhe faka-uike angamaheni (ordinary weekly pay) ‘i he taimi koia ke ‘alu ai ‘o mālōlō pea mo e ‘avalisi ‘o ‘ene vahe fakauike ‘i he māhina ‘e 12 kimu’a pea toki a’u ki he ‘ene vahe fakamuimui taha. Ko e fe pē ‘oku lahi ange ‘i he ongo fika k’eni, ko e lahi totonu ia ke fika’i ‘aki ‘a e vāhenga mālōlō ke totongi.

Kapau ‘e nofo ha tokotaha ngāue kimu’a te’eki ke ‘osi ha ta’u kakato ‘e 1, ko ‘ene vahe mālōlō fakata’u ‘e peseti ‘e 8 hono vāhenga

kakato’, pea to’o mei ai ha vahe mālōlō fakata’u kuo ne ‘osi ma’u.

Ko e kau ngāue lau houá, ‘oku ‘ikai ke papau pē mahino ‘a e houa ngaue (intermittently), pea mo e kau ngāue kuo ‘osi tu’upau ‘a e taimi mo e lōloa ‘enau ngāue (fixed term employees) ‘e si’i hifo he māhina ‘e 12 ‘a ‘enau ngāue, ‘e ala lava ke totongi ‘enau vāhenga mālōlō fakata’u fakataha mo ‘enau vāhenga fakauike kapau ‘oku fakakakato mo e ngaahi tu’utu’uni makehe fekau’aki mo ia.

Vakai ki he uepisaiti

www.employment.govt.nz ki hano fakaikiiki.

‘E lava ke tu’utu’uni ‘e he ngāue’anga ki he kau ngāue ke nau ngāue’aki ‘a ‘enau mālōlō fakata’u ‘i he taimi tāpuni fakata’u tu’o taha ‘i he ta’u (‘o hangē ko e taimi Kilisimasi), ka kuopau ke nau fuofua fakahā eni ki he kau ngāue ‘i he ‘aho ‘e 14 kimu’a mei ai. Kapau ‘oku hū loto ha ngaahi ‘aho mālōlō fakapule’anga ‘i he taimi tāpuni fakata’u pe tutuku ai ‘a e ngāue’angá, ‘oku totonu ke ma’u ‘e he tokotaha ngāue ‘a e vahe ‘aho mālōlō ‘o kapau ko hono ‘aho ngāue angamaheni ia.

Ngaahi ‘aho mālōlō fakapule’anga

‘Oku totonu ke ma’u ‘e he tokotaha ngāue ha ‘aho mālōlō fakapule’anga ‘e 11 mei he ngāue kae kei vahe pē, ‘o kapau ko e ngaahi ‘aho ngāue angamaheni ia.

Kuopau ke totongi ‘e he ngāue’angá e kau ngāue ‘a e vahe faka’aho angamaheni pe ko e ‘avalisi ‘o e vahe faka’ahó (‘o kapau ko ia) ‘i he ‘aho mālōlō fakapule’angá.

Kapau ‘e ngāue ha tokotaha ngāue ‘i ha ‘aho mālōlō fakapule’anga kuo pau ke totongi ia ‘o liunga 1 mo e vaheua (time and a half) ki he taimi na’a ne ngāue’i. Kapau ko e ‘aho mālōlō ko e ‘aho ngāue angamaheni pea ‘oku toe ‘oange leva e ‘aho mālōlō fakafetongi ‘e taha kae totongi.

‘E lava ke felotoi ‘a e ngāue’angá mo e kau ngāue ke fakafetongi ‘a e ‘aho mālōlō fakapule’angá ki ha ‘aho ngāue ‘e taha ke taau mo e ngaahi fiema’u ‘a e ngāue’angá pe

Ko e fiema'u taautaha 'a e kau ngāue.

Ka kuopau ke kei tatau ai pē 'a e lahi 'o e ngaahi 'aho mālōlō fakapule'anga 'oku totonu ke ma'u 'e he tokotaha ngāue pea 'oku tapu ke toe fakasi'isi'i. Ko e 'aho koia 'oku fakafetongi ki ai e 'aho mālōlō fakapule'angá, 'e tauhi mo ia ke hangē tofu pē ha 'aho mālōlō fakapule'angá 'i he totongi 'o e vāhenga pea mo hono lau 'o e ngaahi 'aho mālōlō fakapule'angá.

'Oku 'oatu 'i he uepisaiti 'a e potungāue 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi 'aho mālōlō fakapule'anga pea mo e me'afua fakahinohino ke ke lava ai 'o fika'i ke tonu 'a e vahe mo e ngaahi totonu ki he mālōlō fakangāue.

www.employment.govt.nz

Ko e mālōlō tupu mei he puke.

'I he 'osi ha māhina 'e 6 'o ha'a nau ngāue hokohoko 'e lava ke nau ma'u ha mālōlō puke (sick leave) 'i he 'aho 'e 5 kae kei vahe pē.

Hili ia, te nau ma'u ha 'aho mālōlō puke 'e 5 'i he māhina 'e 12 kotoa pē pea 'e lava ke tātānaki fakataha 'a e 'aho mālōlō puke 'oku tonu ke nau ma'u, 'o a'u ki he 'aho 'e 15, ka ke 'oua na'a laka hake he 'aho 'e 20.

'E lava ke nau ngāue'aki ia 'o kapau:

- 'oku puke pē lavea 'a e tokotaha ngāue pe
- 'oku puke pē lavea 'a e hoa 'o e tokotaha ngāue pe
- 'oku puke pē lavea ha tokotaha 'oku fakafalala ki he tokotaha ngāue ke ne tauhi mo tokanga'i ai.

Kuo pau ke totongi 'e he ngāue'anga 'enau kau ngāue 'aki 'a e vahe faka'aho pe ko e 'avalisi 'o 'enau vahe faka'aho ('o kapau 'oku totonu ke pehē) 'i ha hoko ha mālōlō puke (sick leave).

'E lava ke 'eke'i 'e he ngāue'anga ha fakamo'oni pe na'e puke 'a e tokotaha ngāue, 'o hangē ko ha tohi mei he tōketā. Kapau 'e fiema'u 'e he ngāue'angá ke 'oange ha fakamo'oni pehē ni 'i he 'uluaki 'aho 'e 3 'o ha mālōlō puke pē lavea, 'e totongi 'e he ngāue'anga e fakamole kotoa 'a e tokotaha

ngāue ke ma'u 'aki 'a e fakamo'oni koia. 'E 'ikai ngofua ke tu'utu'uni atu 'e he ngāue'angá 'a e toketā ke ngāue'aki 'e he kau ngāue.

Mālōlō 'i ha 'apisia pē putu

Hili ha ngāue hokohoko ha **māhina 'e 6** 'e 'atā ki he kau ngāue ke nau mālōlō 'i ha 'apisia kae kei vahe pe 'i ha:

- 'aho 'e 3 'o ka mālōlō 'a e hoa pe mali, tamai pe fa'ē, fānau, tokoua, tuonga'ane, tuofefine, kui, mokopuna pe mātu'a 'a e hoá pe malí.
- 'aho 'e 1 kapau 'e pehē 'e he ngāue'angá ne tofanga e tokotaha ngāue 'i ha fu'u mamahi he mole ha taha kehe ange meia kinautolu 'oku hā atu 'i 'olungá.

'E lava 'o tokoni 'a e fakamatala fakahinohino ki he mālōlō fakangāue (Holidays and Leave Tool) 'i he

<http://www.employment.govt.nz/holidaytool>

ke fika'i ke tonu e ngaahi 'aho mālōlō puke mo e 'apisia.

Mālōlō tauhi fānau mo hono totongi 'o e mālōlō tauhi fānau

Ko hono ma'u 'o e mālōlō tauhi fānau (parental leave) pea mo hono totongi pē 'ikai ke totongi 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo ia.

Ko e mālōlō tauhi fānau pea mo hono totongi 'o e mālōlō ko ia ko e ongo me'a kehekehe ia pea 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni takitaha ki he ongo me'a ni ke mahino ai pē 'oku lava ke ke ma'u ia pē 'ikai.

Ko e mālōlō tauhi fānau ko e mālōlō ia 'a e tokotaha ngāue mei he ngāue ke tauhi pe tokanga'i ha fānau. 'Oku foaki eni ki he tokotaha ngāue mei he ngāue'anga.

'Oku ala ma'u 'a e mālōlō tauhi fānau - 'a ia 'oku kau ai 'a e mālōlō ma'ae hoa (partner's leave), mālōlō 'a e tokotaha taki tauhi (primary carer leave) pea mo ha mālōlō 'oku fakaloloa (extended leave) – kapau kuo 'osi

a'usia 'a e tu'utu'uni ki he māhina 6 pē ko e tu'utu'uni ki he māhina 'e 12.

Ko e tu'utu'uni māhina 6 eni:

Kuo pau ke ke 'osi ngāue 'i he ngāue'anga tatau 'o 'avalisi houa 'e 10 'i he uike 'o'osi ha māhina 'e 6 kimu'a he 'aho na'e totonu ke fānau'i ai 'a ho'o pēpē (pē ko e 'aho na'a ke hoko ai ko e tauhi tu'uma'u 'o ha fānau si'i hifo he ta'u 6).

Ko kinautolu kuo nau a'usia lelei 'a e tu'utu'uni ki he mahina 'e 6 te nau ma'u ha mālōlō uike 26 (kau ai 'a e uike 'e 18 ko e taki tauhi pē ko e primary carer leave).

Ko e tu'utu'uni māhina 'e 12 eni:

Kuo pau ke ke 'osi ngāue 'i he ngāue'anga tatau 'o 'avalisi houa 'e 10 'i he uike 'o'osi ha māhina 'e 12 kimu'a he 'aho na'e totonu ke fānau'i ai 'a ho'o pēpē (pē ko e 'aho na'a ke hoko ai ko e tauhi tu'uma'u 'o ha fānau si'i hifo he ta'u 6).

Ko kinautolu kuo nau a'usia lelei 'a e tu'utu'uni ki he māhina 'e 12 te nau ma'u 'a e mālōlō uike 'e 52 (kau ai 'a e uike 'e 18 ko e mālōlō 'a e taki tauhi pē primary carer leave).

'E lava ke vahevahe 'a e mālōlō tauhi fānau 'e he ongo mātu'a 'o kapau kuo na a'usia 'a e taki māhina e 6 pea mo e māhina 'e 12. 'E lava ke na vahevahe ha mālōlō uike 26 pē uike 'e 52 'o fakatatau ki he tu'unga kuo na 'osi a'usia. Kapau 'oku lava 'e ha hoa 'e taha 'o ha ongo mātu'a 'o ma'u 'a e mālōlō uike 'e 52 pea ma'u 'e hono hoa 'a e uike 'e 26, 'e 'ikai lava ke laka hake 'i he uike 'e 26 'a e mālōlō 'a e tokotaha na'e tonu ke uike pē 'e 26.

Ko e hoa koia kuo ne a'usia 'a e tu'utu'uni ki he māhina 'e 6, te ne ma'u mo e uike 'e 1 makehe 'o e mālōlō 'a e hoa (partner's leave) ka 'e 'ikai ke vahe. Ko e hoa koia 'oku ne a'usia 'a e tu'utu'uni ki he māhina 'e 12, te ne ma'u 'e ia 'a e uike 'e 2 makehe 'o e mālōlō 'a e hoa (partner's leave) ka 'e 'ikai ke vahe.

'Oku ma'u 'e ha fa'e 'oku feitama ha mālōlō fekau'aki mo 'ene feitama 'i he 'aho 'e 10

kimu'a pea toki fā'ele. Ko e mālōlō ni 'e 'ikai ke vahe.

'Oku 'oatu ha ngaahi fakahinohino fekau'aki mo e mālōlō tauhi fānau (parental leave) pea mo e ngaahi me'a ke fai 'o kapau 'e ma'u ha tohi kole mei he kau ngāue 'i ha'o a'utonu ki he www.employment.govt.nz.

Ko hono **totongi 'o e mālōlō tauhi fānau** 'oku fai ia 'e he pule'anga. 'E fai ha tohi kole 'e he tokotaha ngāue ki he potungāue Inland Revenue ke ma'u 'a e totongi ni.

Ko e kau ngāue kuo nau 'osi ngāue ('i ha fa'ahinga ngāue'anga pē 'o 'ikai ko ha ngāue'anga tatau) 'o 'ikai si'i hifo he houa 'e 10 'i he uike pea 'osi ha uike 'e 26 'o e uike 'e 52 koia kimu'a he 'aho 'o e fā'ele, 'e lava ke nau ma'u 'a e totongi 'o e mālōlō tauhi fānau 'o a'u ki he uike 'e 18. 'E lava ke vahevahe atu 'a e kotoa pē kongā 'o e totongi ni ki ha hoa 'o e tokotaha ngāue 'o kapau 'oku ne a'usia 'a e tu'utu'uni tatau.

'E ma'u atu mei he potungāue Inland Revenue 'a e fakahinohino ki he ngaahi totongi 'o e mālōlō tauhi fānau 'i ha'o a'utonu ki he uepisaiti

<http://www.ird.govt.nz/yoursituation-ind/parents/parents-paid-parental-leave.html>

Ko e totonu ki he ngaahi mālōlō kehe

'E lava e kau ngāue 'o ma'u mo e ngaahi mālōlō kehe, 'o hangē ko ha lavea 'i ha fakatu'utāmaki he ngāue pe ko e fakahoko ha ako 'i he Tau Malu'i Fonua.

Fakafaingofua 'a e houa mo e 'aho ngāue

'Oku 'i ai 'a e totonu fakalao ki he kau ngāue kotoa pē ke nau lava 'o kole ke liliu 'a 'enua houa ngāue, 'aho ke nau ngāue ai pē ko e feitu'u te nau ngāue ai.

Kuo pau ke fai ha sio ki ai 'a e ngāue'angā pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo

ha 'ikai ke tali ha kole pehē. A'utonu ki he www.employment.govt.nz ke ma'u atu hono fakaikiiki.

Ke tatau e vāhengā pea mo tatau e ngaahi totonú

'Oku 'ikai ngofua ke fai filifilimanako 'a e ngāue'anga 'i hono fakangaue, fakanofu mei he ngāue, totongi, ako'i pē hiki lakanga 'o makatu'unga 'i he tupu'anga pē matakali, lanu, fonua tupu'anga, tangata pē fefine, tu'unga mali pē fāmili, lakanga, ta'u motu'a, tui fakalotu pē tui politikale, tu'unga fakasino pea mo e kau 'i ha ngaahi ouau 'o e 'iunioni 'a e kakai ngāue.

Kau ngāue 'oku 'osi tu'upau 'a e taimi te nau 'osi ai (fixed term)

'E lava 'e ha ngāue'anga ke foaki ha ngāue tu'upau mo mahino 'a e taimi ke 'osi ki ai (fixed-term) 'o kapau:

- 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga pau 'o hangē ko e ngāue fakafaha'ita'u (seasonal work), ngāue fakafo'ingāue (project work), pe ko ha tokotaha 'oku ne fetongi fakataimi pe taha ngāue tu'uma'u 'oku 'alu 'o mālōlō.
- 'e fakahā ange 'e he ngāue'angá ki he tokotaha ngāue 'a hono 'uhinga, founa mo e taimi 'e ngata ki ai 'a e ngāue'anga pea loto ki ai 'a e tokotaha ngāue 'i he 'ena aleapau ngāue.

Ko e felotoi ngāue founa fixed-term kotoa pē kuo pau ke fai'aki ia 'a e tohi aleapau.

Ko e taimi 'ahi'ahi ngāue (Trial Periods)

'E lava 'e he ngāue'angá 'o foaki atu ha lakanga ngāue 'o fakahā ai 'oku 'i ai e taimi 'ahi'ahi ngāue 'oku a'u 'aho 'e 90.

Ko e taimi 'ahi'ahi ngāue 'oku 'ikai ko ha tu'utu'uni 'oku fakamalohi'i, ka ko e me'a ke fakahoko 'i ha felotoi ne alea'i 'i ha fefalala'aki mo'oni pea ke fakakau 'i he tohi aleapau ngāue.

Ka fakanofu ha taha mei he ngāue kimu'a he 'osi 'a e taimi 'ahi'ahi ngāue, 'e 'ikai lava ke lāunga e tokotaha ngāue 'o pehē na'e 'ikai ha 'uhinga lelei 'i hono fakanofu ia mei he ngāue (unjustified dismissal). 'E lava ke fai ha lāunga 'o makatu'unga 'i ha ngaahi 'uhinga kehe 'o hangē ko e filifilimānako (discrimination), fakaaao pe ko ha to'onga ta'etotonu (unjustified action) 'a e ngāue'angá.

Ko e kau ngāue 'oku nau hū 'o kamata'aki e 'ahi'ahi ngāue, te nau ma'u kotoa e ngaahi totonu 'oku ma'u 'e he tokotaha ngāue kotoa pē 'i ha ngāue'anga.

Ngaahi 'iunioni

'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e tokotaha ngāue kotoa pe ke ne fili pe 'e kau 'i ha 'iunioni mo ne fili e 'iunioni ko iá. 'Oku tapu fakalao ke kouna 'e he ngāue'angá (pe ko ha toe taha kehe) ke kau pe ta'e kau 'a e tokotaha ngāue ki ha 'iunioni.

Kapau 'e kamata'i 'e ha 'iunioni 'a e kau ngāue, ha alea mo e ngāue'anga ma'ae kau ngāue, kuo pau ke fai 'e he ngāue'anga 'a e alea koia ke hoko ko ha aleapau ngāue fakalukufua (collective agreement) ma'ae kau ngāue ko iá.

'E ngofua ki he kau mēmipa 'o e 'iunioni ke nau kau 'i ha fakataha 'iunioni tu'o 2 'i he ta'u ('o 'oua na'a toe laka hake he houa 'e 2 ki he fakataha) lolotonga 'a e taimi ngāue pea te nau kei vahe pē.

'E lava ke nau kole ki he ngāue'angá ke to'o mei honau vāhenga 'o totongi ki he 'iunioni, 'a 'enau tukuhau fakata'ú (union fees). 'E 'i ai 'a e kau mēmipa he 'iunioni 'e ala faka'atā kinautolu ke nau kau ha ngaahi ako fekau'aki mo e ngaahi ouau kehekehe 'o e ngāue'angá, ka te nau kei vahe pē.

Kuo pau ke ma'u ha ngofua mei he ngāue'angá pea toki lava ha 'iunioni 'o 'a'ahi ki ha ngāue'anga. 'E 'ikai lava 'e he ngāue'angá ke faka'ikai'i ta'e'uhinga lelei 'a e kole ngofuá ni. Vakai ki he uepisaiti www.employment.govt.nz ki he ngaahi fakamatala fekau'aki mo e 'iunioni pea mo e aleapau ngāue fakalūkufua, tukungāue (strike) pea mo hano ta'ofi 'e he ngāue'anga 'a e kau

ngāue ke nau hū ange ki he ngāue'anga (lockout).

Mo'ui lelei pea mo e faka'ehi'ehi mei he fakatu'utāmaki

Ko e fatongia 'o e ngāue'anga, ke tauhi 'a e feitu'u ngāue ke malu mei ha fakatu'utamaki ki he kau ngāue, 'aki hono fakahinohino lelei 'a hono fai 'o e ngāue, pule'i fakalelei pea ke fakakakato 'a e ngaahi me'angāue.

Ko e fatongiá ni 'oku kau ai 'a hono vakai'i, sivilivi'i, mo to'o atu pē fakasi'isi'i ha ngaahi me'a 'e ala hoko ai ha fakatu'utāmaki pea mo fakatotolo'i ha ngaahi fakatu'utamaki pē ngaahi me'a fakatupu mahaki 'i he ngāue'anga. 'Oku fiema'u foki 'a e ngāue'anga ke nau fakahā ha hoko ha lavea pe fakatu'utāmaki lahi ke 'ilo 'e he va'a ngāue WorkSafe New Zealand.

Kuo pau ke mātu'aki tokanga 'a e kau ngāue ke malu'i mo haofaki 'enau mou'i mei ha fakatu'utāmaki pea ke nau muimui ki he ngaahi tu'utu'uni pea mo nau faka'ehi'ehi mei hono fai ha me'a ke lavea mo faingata'a'ia ai taha he'enau tō'onga ngāue. 'E lava ke 'oua 'e tali 'e he kau ngāue ke fai ha fa'ahinga ngāue 'e ala hoko ai ha fu'u fakatu'utāmaki kiate kinautolu pē ni'ihi kehe koe'uhi 'oku mahino 'e hoko pē 'e iku 'o hoko ai ha lavea, pea 'oku 'i ai foki 'enau totonu ke nau kau 'i hono fakakaukau'i mo fakalelei'i 'a e faka'ehi'ehi mei he faingata'a'ia pē fakatu'utāmaki he ngāue'anga.

A'utonu ki he www.worksafe.govt.nz

Liliu mo ha fokotu'utu'u fo'ou 'a hono pule'i mo fakalele (restructuring) 'o e ngāue'angá

Kuo pau ke fai ha femahino'aki 'i he founga ma'a mo totonu, 'a e ngāue'anga pea mo e kau ngāue 'i ha ngaahi tu'utu'uni 'e ala uestia ai 'a e kaha'u 'o 'enau ngāue.

Kuo pau ke nau 'oange 'a e ngaahi fakamatala ki he kau ngāue 'e uestia kinautolu 'i ha liliu pehē ni pea mo 'oange ha faingamālie ke fai ha'a nau lau ki ai kimu'a pea toki fai ha tu'utu'uni 'a e ngāue'angá. 'E 'ikai fiema'u ke fakahā 'e he ngāue'angá ha ngaahi fakamatala 'oku totonu ke tauhi fakapulipuli 'o kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga lelei ke 'oua 'e fakahā.

Ko e tohi aleapau ngāue kotoa pē kuo pau ke fakahu ai ha 'kupu ki hono malu'i 'o e tokotaha ngāue' ke ne poupou'i ha founga ngāue 'oku 'ototonu mo taau' ke ne malu'i 'a e tokotaha ngāue' 'o kapau 'e fakatau atu 'a e ngāue'anga/pisinisi, pē ko hano alea'i ke fai 'e he kautaha ha ngāue pē ko hono tukuange atu 'o e ngāue ke fai ke fai ia 'e ha ni'ihi kehe. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni makehe ma'ae kau ngāue 'oku nau fai e ngaahi fatongia feime'atokoní, fakama'á, monomono mo e tauhi 'api, fō pea mo e kau ngāue 'otelé (orderly) 'o fekau'aki mo hano fakatau atu 'a e ngāue'angá, pe ko ha fai ha aleapau ke 'ave 'a 'enau ngāue' ke fai ia 'e ha tokotaha pe kautaha kehe. Kaekehe 'e lava ke faka'ataa mei he tu'utu'uni ko'eni ha ngāue'anga mo ha ni'ihi kehe 'oku nau fakangaue'i fakakātoa ha kau ngāue 'oku tokosi'i hifo ia he toko 19 ('a ia ko e kautaha si'i pē SME).

Ko e maumau 'e hoko 'i he vā 'o e kau ngāue mo e ngāue'anga

Ka hoko ha maumau 'i he vā 'o e kau ngāue pea mo e ngāue'anga 'i he loto ngāue'anga, 'oku matu'aki mahu'inga ke 'uluaki fakapapau'i 'e he kau ngāue pea mo e ngāue'angá 'a e totonu 'o e ngaahi me'a na'e hokó (facts). 'Oku tonu ke na fakataha mo fai ha femahino'aki ke fakalelei e ngaahi vaá pea 'e ngofua ke kau atu ki ai mo ha tokotaha poupou pe tokotaha mei he 'iunioni/kautaha 'a e kau ngāue. 'E lava ke ma'u ha ngaahi fakahinohino ki he 'ena takitaha totonu mo e me'a ke na faí mei he

www.employment.govt.nz

Pea kapau 'e 'ikai lava ke fakalelei'i, 'e lava 'e he ngāue'anga pē ko e kau ngāue 'o ngāue'aki 'a e Employment Mediation Service 'a e potungāue MBIE pea 'oku ta'etotongi foki. 'Oku 'oatu 'a e fakaikiiki ki he me'a ni pea mo

e fakahinohino ki hono kole ke ngāue'aki 'a e founga fakalelei ni mei he uepisaiti www.employment.govt.nz.

Ko e ngaahi maumau 'oku 'ikai lava ke fakalelei'í 'e lava ke 'ave ia ki he Mafai e ngaahi Vā Fakaengāué (Employment Relations Authority) pe hoko atu 'amui ki he Fakamaau'anga Fakaengāué (Employment Court).

Ko e ngaahi tautea

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tautea pa'anga 'i he 'ikai tauhi e ngaahi lao 'o e ngaahi ngāue'anga pea kau ai mo ha tautea pa'anga lahi 'i ha hoko ha maumau lao 'oku fu'u tōtu'a.

'E lava ke a'u 'a e tautea taautaha ki he \$50,000 pea ko e tautea 'o ha kautaha 'e lava ke a'u ki he \$100,000 pe ko e liunga 3 'o e tupu na'e ma'u 'e he kautaha mei he'enau maumau'i 'a e tu'utu'uni. Ko e fe pē 'oku lahi ange 'i he ongo fika ni, pea ko e lahi ia 'o e tautea 'e hilifaki.

'E lava foki ke tautea pa'anga pē 'e faka'ilo 'a e ngāue'anga 'o kapau 'e 'ikai ke nau muimui ki he ngaahi lao faka'ehi'ehi mei he fakatu'utāmaki mo e mo'ui lelei 'i he ngāue'anga.